

Идрокнинг асосий хусусиятлари.

Идрок хусусиятлари турли жабҳалар, вазиятлар, шароитларда намоён бўлади. Идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири – бу фаол равишда, *бевосита* акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш (перцептив) фаолияти унинг ўзлаштирилган билимлари, тўпланган тажрибалари, шунингдек, мураккаб аналитик-синтетик ҳаракатлар тизими замирида вужудга келади. Бу ҳолат босқичма-босқич ўзаро бир-бирини тақозо этувчи таркибий қисмлардан иборатдир.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти – унинг *умумлашган* ҳолда нарса ва ҳодисаларни акс эттиришидир. Инсон психикасига кириб бораётган кўпқиррали, кўпёқлама аломатлари идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки улар аниқ жисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади. Жисмларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки мазкур нарсаларни маълум маъновий қисмларга ажратади. Жумладан, «соат», «бино», «ҳайвонот» ва ҳ.к.

Идрок этилаётган нарсаларнинг физик ҳолати ўзгарса ҳам, лекин унинг кўз тўр пардасидаги образининг ўзгармаслиги энг муҳим хусусияти бўлиб, у *барқарорлик* ёки *константлик* дейилади. Доимийлик, ўзгармаслик унинг асосий белгилари ҳисобланиб, улар ёрдамида инсон ўзгарувчан оламда тўғри мўлжал олади.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти – унинг *ҳаракатчанлиги* ва *бошқарувчанлиги*дир. Масалан, тошкўмир ёруғликда ёғду сочади, оқ қоғоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни «қора» ва «оқ» деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгартишлар ҳамда тузатишлар киритади. Чунки идрок жараёни инсон олдида турган мақсадга, унга берилган установкага (онгли, ихтиёрий кўрсатмага) узвий боғлиқ ҳолда иродавий бошқарилиш хусусиятига эгадир. Шунинг учун инсонни идрок қилиш (перцептив) фаолиятида онгли бошқарилув имконияти мавжуд бўлиб, улар нутқ орқали амалга оширилади.

Идрокнинг *яхлитлилиқ* хусусияти алоҳида намоён бўлувчи айрим аломатларда ифодаланувчи нарсаларни предмет ёки жисм тариқасида инъикос қилиш қобилиятида намоён бўлади. Жисмларнинг аниқлиги, равонлиги предмет ёки жисм сифатида кўзга ташланишида ўз ифодасини топиб, муайян структурани вужудга келтиради. Идрок мазмунига, таркибига кирувчи ҳар қандай ҳодиса, вербал ёки новербал тарзда ифодаланишидан қатъий назар, у предмет ёки жисм сифатида гавдаланади ва яхлитлигини намоёниш этади. Нарса ва ҳодисаларнинг яхлит ҳолда акс этишида уларнинг ҳажми, фазода эгаллаган ўрни, ранги, ички моҳияти, кўриниши, вазни тўғрисида муайян тушунчага эга бўлиш талаб этилади. Бунинг учун идрок қилинадиган жисм аниқ тузилишга, яъни структурага эга бўлиши лозим. Ана шу муҳим хусусият идрокнинг *структуравийлигидир*. Идрокнинг структуравийлиги хусусиятисиз унинг яхлитлик хусусияти бўлиши мумкин эмас, чунки структура қисмлардан вужудга келса, алоҳидалиқ бирикмасидан яхлит тузилма яратилади.

Ҳар қандай нарса ва ҳодисалар инсон томонидан идрок қилинмайди. Чунки у табиий ва сунъий шарт-шароитлар, объектив ва субъектив омиллар текширилуvidан ўтказилиб, яъни саралаш, танлаш жараёни амалга оширилади, номутаносиблик, меъёрдан ташқари маълумотлар акс эттириш доирасидан четда қолиб кетаверади.

Юқоридаги хусусиятларнинг барчаси инсоннинг ёш хусусиятларига, ақлий камолотига, тажрибасига, билим савиясига боғлиқдир. Лекин тўғри (адекват) идрок қилиш учун маълум шарт-шароитлар муҳайё бўлмоғи лозим.

Жаҳон психологлари асарларини таҳлил қилиш натижалари инсон томонидан фаолият мақсадини рўёбга чиқариш режасини ва моделини яратишда ифодаланувчи **антиципация** (лот. «*anticipatio*» - *олдindан сезиш, пайқаш, олдindан идрок қилиш, ҳодиса моҳиятини очишдаги топқирлик*) бир неча босқичлардан иборат эканлигидан далолат бермоқда. Жаҳон психологлари антиципацияни беш даражага ажратиб ўрганмоқдалар, чунончи:

Антиципациянинг **субсенсор** (лот. «*sub*» *ости ва «sensis» - сезиш, яъни идрок қилишнинг онгости ҳолати*) даражасининг ифодаланиши

инсонгавдасининг ўзгаришида, унинг идеомотор (ихтиёрсиз ҳаракат) жараёнида, ташқи таъсирга тезкор жавоб қайтаришида ўз аксини топиб, гавданинг мужассамлашуви ва ҳаракат барқарорлиги инсоннинг ихтиёрий саъй-ҳаракатига тайёргарлик кўриш учун муҳим замин таъминлайди.

Антиципациянинг **сенсомотор** (лот. «*senses*» - сезиш, «*motor*» - ҳаракат) босқичи ҳаракатдаги жисмларни ўзаро таққослашда, мураккаб ҳаракатларни мувофиқлаштиришда, тезкор ҳаракатнинг муҳитдаги вақт ва фазовий ўзгаришлар мутаносиблигини узлуксиз равишда идора қилиб туришда намоён бўлади.

Перцептив (лот. «*perceptio*» - идрок) босқичда идрок қилиш хотира жараёнлари билан уйғунлашиб кетади. Бунинг натижасида ўтмиш тажрибаларига асосланиб келажакда вақт ва фазовий ўзгаришлар юз бериши эҳтимоли чуқур таҳлил қилинади, унинг образлари яққоллаштирилади.

Антиципациянинг **масаввур** даражаси образларнинг вақт ва фазовий ўзгаришига биноан уларни фикран қайтадан яратиш, бунёд этиш, гоҳо аралашма тасвирлар вужудга келтириш, уларнинг схемаси ва режасини тузиш учун инсонда укувчанлик, қобиллик ҳамда ижодий фаолликнинг туғилишини намоёйиш қилади.

Антиципациянинг бешинчи босқичи нутқ ва тафаккур ёрдамида бўлғуси ҳолатлар, ҳодисалар, кескин ўзгаришлар тўғрисида **башиорат** (прогноз) қилиш хулқ-атвор ҳаракатларини ва амалга оширилувчи фаолиятини режалаштириш жараёнининг юксалиши билан бошқа даражалардан сифат жиҳатидан ажралиб туради. Мазкур босқичда умумлаштириш ва мавҳумлаштиришнинг айримсермахсул даражалари, мантикий усуллар, оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ ҳатти-ҳаракатларнинг юқори самара берувчи кўрсаткичлари ўзининг чўққисига эришади.